

Enkele hardnekkige paradoxen van kritisch-psychologisch actieonderzoek

door M.H. van IJzendoorn

De discussie over actieonderzoek in de psychologie en in verwante disciplines als de pedagogiek en andragologie is tot nog toe erg abstract van aard gebleven. Bij gebrek aan 'exemplaren' van succesvol afgesloten actieonderzoeksprojecten blijft menig discussiant weinig anders over dan speculatief getinte kritiek bij methodologische suggesties voor actieonderzoek te plaatsen. Een voorbeeld van een speculatieve beoordeling is mijn taxatie van het kritisch-psychologisch actieonderzoek zoals dit in de Berlijnse School is ontwikkeld (Van IJzendoorn, Van der Veer & Goossens, 1981). In dit boek werd geconstateerd dat de Berlijnse School terecht harde kritiek heeft geleverd op de traditionele psychologie. Met name het verschil tussen geavanceerde methoden en technieken van dataverzameling en -analyse enerzijds en de archaische wijze van theorie- en begripsvorming anderzijds blijft een voortdurende steen des aanstoots. De Berlijnse School nu heeft enkele voorstellen ter verbetering van deze lamentabele situatie gedaan. In navolging van de cultuurhistorische psychologie heeft zij bijvoorbeeld de *functioneel-historische methode* aangeprezen als brug tussen ontdekkings- en rechtvaardigingscontext. Daarnaast heeft zij actieonderzoek aanbevolen voor het dichten van de kloof tussen theorie en praktijk en daarmee een agogische component in de psychologie geïntroduceerd.

De vraag was echter of deze voorstellen, die overigens nauw met elkaar samenhangen, ook 'praktisch' bruikbaar zijn. In 1981 moesten mijn colle-

Rien van IJzendoorn (1952) studeerde pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam en pedagogiek en psychologie aan de Freie Universität van West-Berlijn. Hij is momenteel hoogleraar in de theoretische en historische pedagogiek te Leiden. Hij is intensief betrokken bij het onderzoeksprogramma 'Vroegkinderlijke opvoeding'.

Adres: Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Postbus 9507, 2300 RA Leiden.

ga's en ik nog concluderen dat de kritische psychologie over te weinig onderzoekservaring beschikte om het bewijs van succes van haar aanpak te kunnen leveren (o.c., p. 141). We zijn inmiddels een paar jaar verder, en nog steeds lijken de Berlijnse kritische psychologen aan hun bureaustoelen vastgekleefd te zijn. Intussen zijn ettelijke honderden pagina's toegevoegd aan de ongeveer 3.000 pagina's theoretische verhandelingen over de onzin van de traditionele psychologie en de zin van een alternatieve benadering. Maar nog steeds is er een pijnlijk gemis aan rapportages van empirisch onderzoek, uitzonderingen daargelaten (zie bij voorbeeld Maschewsky & Schneider, 1982). Het blijft daardoor bijzonder moeilijk te beoordelen in hoeverre de sympathieke en pretentieuze voorstellen van de kritische psychologie voor de bestrijding van de heersende crisis in het onderzoek ook werkelijk toepasbaar zijn.

Gezien deze stand van zaken verdienen de schaarse pogingen tot kritisch empirisch onderzoek ruime aandacht. Het onderzoek van Zeelen (1983) is zo'n poging. Zijn verslag is vooral daarom ook interessant omdat hij zich expliciet tot doel heeft gesteld aan het debat over de methodologie van het (actie-)onderzoek een bijdrage te leveren. Het onderzoek van Zeelen zou een casus kunnen zijn waaraan grenzen en mogelijkheden van kritische psychologie als alternatief 'paradigma' kunnen worden gedemonstreerd. De standpunten van Zeelen ten aanzien van enkele hete hangijzers in de kritische psychologie zijn daarbij een extra motief voor een zorgvuldige bestudering van zijn dissertatie. Hoewel hij zelf onder moeilijke omstandigheden pionierswerk heeft verricht op het terrein van actieonderzoek, verklaart hij deze methodiek niet tot het exclusieve kennisverwervingsmiddel van een kritische sociale wetenschap, zoals bij voorbeeld Moser (1975) dat heeft gedaan. Er blijft in zijn ogen ruimte voor andere onderzoeksbenaderingen, zeker als van fundamentele of 'zuiver wetenschappelijke' vragen sprake is. Verder is hij van mening dat de soevereine maar soms moeilijk te doorgronden theoretische bouwwerken van kritische psychologen als Holzkamp en Osterkamp in wisselwerking met resultaten van empirisch onderzoek moeten kunnen worden bijgesteld. De kritische psychologie mag daarbij zijns inziens niet berusten in een puur idiografische beschrijving van enkele gevallen (een inmiddels beroemde casus is Lothar), maar zich ook durven wagen aan wat grootschaliger onderzoek, waarin de nomothetische vraag naar verklaringen expliciet wordt gesteld. Tenslotte stelt Zeelen weliswaar te werken met een ruimer begrip van methodologie dan de traditionele psychologie, maar dit verleidt hem niet tot een quasi progressief dadaïsme. Integendeel, hij pleit nadrukkelijk voor een methodologische disciplinerend proces van de verschillende facetten van het kritisch-psychologische onderzoeksproces.

Het actieonderzoek van Zeelen is kortom een bijzonder welkome toetssteen voor de juistheid van enkele kritische kanttekeningen die in het verleden naar voren zijn gebracht. De vraag is of deze puur theoretische kritiek alleen op verwarring, misverstand en ideologische vertekening berust, zoals wel is beweerd (Verbij, 1981), of misschien toch een aardige anticipatie vormt op de problemen waarmee een actieonderzoeker in de praktijk te kampen heeft. Het toetsen van de kritiek aan Zeelens casus laat ik beginnen met een korte opsomming van deze kritische kanttekeningen. Vervolgens zal ik de kanttekeningen projecteren op het onderzoek van Zeelen, om te zien of en op welke wijze hij de problemen heeft omzeild of opgelost. Tenslotte zal ik kort stilstaan bij de vraag waarom deze confrontatie van kritiek met de casus ongunstig voor laatstgenoemde uitvalt.

De vier paradoxen van kritisch-psychologisch actieonderzoek

Opvallend kenmerk van ieder kritisch-psychologisch onderzoek is de koppeling met de functioneel historische methode, die via een fylogenetische, maatschappijhistorische en ontogenetische analyse inzicht moet verschaffen in de 'dieptestructuur' van het onderzoeksobject. Bij onderzoek naar een psychiatrisch probleem, bij voorbeeld de invloed van het arbeidsverleden op de persoonlijkheidsontwikkeling, zou dit betekenen dat eerst uitvoerige natuur- en maatschappijhistorische analyses moeten bepalen welke biologische en algemeen-maatschappelijke elementen in het probleem besloten liggen. Pas dan zouden elementen kunnen worden beschreven die door de interactie van persoon en specifieke maatschappelijke omstandigheden zijn bepaald. Hierover worden tenslotte hypothesen voor empirisch onderzoek geformuleerd. Alleen functioneel historisch afgeleide hypothesen staan garant voor cumulatieve wetenschappelijke kennis, aldus Holzkamp.

Ik zal hier de functioneel-historische methode bekend veronderstellen en kort refereren aan een tweetal problemen. Ten eerste kampt de methode met het *besmettingsprobleem*, dat wil zeggen zij heeft geen duidelijke criteria waarmee ideologisch bepaalde pseudo-kennis van wetenschappelijk min of meer verantwoorde uitspraken kan worden onderscheiden. Toch is het de bedoeling dat deze methode als een soort zeef functioneert waarop de meest waardevolle resultaten van de 'Gesamtwissenschaft' achterblijven. Niet alles wat functioneel is voor de optimalisering van de (re-)productie van soort en individu, is vrij van ideologische smetten. Het functionaliteitsbeginsel is desondanks het belangrijkste criterium, een ideologietheorie ontbreekt waaruit andere criteria zouden kunnen worden afgeleid.

Ten tweede speelt het *intersubjectiviteitsprobleem* een belangrijke rol

De methode is erg vaag omschreven, en het is naïef te menen dat iedere willekeurige onderzoeker van kritische huize die de uitgangspunten onderschrijft, in staat zou zijn ermee te werken en tot soortgelijke resultaten te komen als bij voorbeeld Holzkamp of Osterkamp, zelfs niet bij gebruik van dezelfde bronnen voor dezelfde probleemstelling. Hier dringt zich een onverwachte gelijkenis van de functioneel-historische methode met de fenomenologie op. Ook de fenomenologische methode lijkt sterk afhankelijk te zijn van het 'individuele niveau' van degene die haar toepast (Seiffert, 1971, p. 3). Ze is (nog steeds) niet goed standaardiseerbaar, en in verkeerde handen levert ze ridicule schetsen op. Overigens is in dit verband wel de vraag gesteld of de kritische psychologie niet ook geheel andere eisen aan haar methodenarsenaal zou moeten stellen, en of zij in dat geval wel zo veel waarde zou moeten hechten aan een criterium als 'intersubjectieve navolgbaarheid'. Ik ga echter met Mollenhauer en Habermas ervan uit dat principiële navolgbaarheid van de weg waarlangs onderzoeksresultaten behaald zijn als een van de voorwaarden voor een zinvolle kritische discours erover moet worden beschouwd. Zonder deze voorwaarde kan geen onderscheid meer gemaakt worden tussen solipsistische denkconstructies (alsmede op zettelijk bedrog) en potentieel consensuele uitspraken. Het is niet juist dit criterium als een 'positivistisch vooroordeel' terzijde te schuiven, als men met elkaar en met 'traditionele' wetenschappers 'in gesprek' wil blijven.

Het 'élitaire' karakter van de functioneel-historische methode heeft naar mijn idee nogal ernstige gevolgen voor de aansluiting met actieonderzoek. Deze vorm van onderzoek is immers op de gelijkwaardige participatie van onderzoekers en 'proefpersonen' aan het onderzoeksproces gebaseerd, en een subject-subjectrelatie is constitutief. Vandaar ook dat aan de methoden van actieonderzoek de eis van transparantie (Moser, 1975; Schneider, 1980) wordt gesteld. In feite wordt een onderzoeksmethode alleen bruikbaar geacht als deze in principe ook kan worden toegepast door de betrokken proefpersonen. De functioneel-historische methode is het tegendeel van een transparante methode, en toch zal deze bij de afleiding van zinvolle hypothesen en bij de interpretatie van de resultaten gebruikt moeten worden, juist in kritisch-psychologisch actieonderzoek.

Een derde punt van kritiek vormt de *generalisatie van de resultaten* van actieonderzoek. De kritische psychologie onderscheidt twee fasen in het proces van actieonderzoek. In de eerste fase krijgt het eigenlijke onderzoek zijn beslag, en in de tweede fase is men gericht op implementatie en evaluatie van de ontwikkelde veranderingsstrategieën op bredere schaal. De vraag is dan of het produkt van een actieonderzoek zijn effectiviteit behoudt in andere situaties en bij andere proefpersonen. Voor deze tweede fase worden geen bijzondere eisen gesteld aan de onderzoeksmethoden, en het lijkt erop

of hier de vertrouwde subject-objectrelatie tussen onderzoekers en proefpersonen mag terugkeren. Het probleem bij de generalisatie van het produkt van ieder type actieonderzoek is echter, dat het proces deel uitmaakt van het produkt. Generaliseren van het produkt betekent dus in strikte zin paradoxaal genoeg herhalen van het proces van actieonderzoek. Het betreft hier immers agogische strategieën die in nauwe samenwerking met een specifieke groep mensen uit de praktijk worden ontwikkeld, en juist door die samenwerking aanvaardbaar zijn geworden. Nu is het wel de bedoeling dat actieonderzoekers zichzelf in de loop van het onderzoeksproces overbodig maken, maar ook dit streven is daarmee een belangrijk ingrediënt van het eindprodukt. Ik twijfel kortom op theoretische gronden aan de mogelijkheid resultaten van actieonderzoek te generaliseren over proefpersonen en situaties, tenzij dit generaliseren een nogal verwaterde invulling krijgt (zo als bij voorbeeld bij Klafki, 1976).

Overigens zijn voor dit probleem in het Angelsaksische denken over innovatie-evaluatieonderzoek wel suggesties met oplossingen voorhanden. M. van der Kamp wees tijdens de Groningse Andragologische Studiedag (6 juni 1983) op Cronbachs (1978) voorstel voor aanvulling van de traditionele correlatieve en experimentele benadering met de 'idiografische' case-study. Dergelijke suggesties worden in de Berlijnse School echter nauwelijks overgenomen.

Een laatste kanttekening heeft te maken met de *evaluatie* van het actieonderzoek. De kritische psychologie zet zich sterk af tegen activistische tendensen, en pleit voor duidelijke operationalisaties van onderzoeks- en veranderingsdoelen die na afloop in een doel-effectmeting kunnen worden betrokken. Voor een evaluatie is een gedetailleerde procesbeschrijving zonder twijfel een voorwaarde, maar op zich nog onvoldoende. Met name Schneider (1980) spreekt nadrukkelijk van operationaliseerbare doelen. Hoewel ik in een ander verband een strak keurslijf voor actieonderzoek als tegengif tegen activisme heb toegejuicht (Van IJzendoorn et al., 1981), ben ik sceptisch geworden over de haalbaarheid van de eis tot effectevaluatie bij gelijktijdige handhaving van de eis tot flexibiliteit en openheid. Niets is veranderlijker dan de onderzoeks- en veranderingsdoelen in een actieonderzoek, juist omdat de praktijk een grote invloed op alle fasen in het onderzoek moet kunnen uitoefenen. In de spanningsverhouding tussen de eis van flexibiliteit en het operationaliseren van doelen zal de balans vaak naar de eerste pool doorslaan. De mogelijkheid van een effectevaluatie kan wellicht alleen gered worden op kosten van een verlies aan flexibiliteit. Men zal ook in actieonderzoek de zogenoemde subject-subjectrelatie niet altijd even serieus kunnen nemen, maar minstens tijdelijke opschortingen ervan moeten tolereren. In deze richting denkt ook Moser (1975), waar hij 'systematische

Erhebungen' een plaats in actieonderzoek gunt. Resumerend betreft het de volgende vier hardnekkige paradoxen

- 1 het *bepettingsprobleem* van de functioneel-historische methode, die juist 'besmette' kennis zou moeten wegzuiveren,
- 2 het *intersubjectiviteitsprobleem*, en de daarmee verbonden spanningsverhoudingen tussen de 'elitaire' functioneel-historische methode en het 'egalitaire' actieonderzoek,
- 3 de paradox van de *generaliseerbaarheid* van een produkt waarvan het proces integraal onderdeel is,
- 4 de spanningsverhouding tussen de eis van *effectevaluatie* en de eis van flexibiliteit

Confrontatie van de paradoxen met Zeelens casus

Ik wil nu proberen na te gaan in hoeverre de concrete ervaringen met actieonderzoek de kritische kanttekeningen kunnen funderen, of, integendeel, weerspreken. Ik veronderstel hierbij Zeelens actieonderzoek als bekend.

Het *bepettingsprobleem*. Het actieonderzoek van Zeelen is niet voorafgegaan door een functioneel-historische analyse van het onderzoeksprobleem. Het gaat in dit onderzoek om de rol die het arbeidsverleden heeft gespeeld in het ontstaan van psychische moeilijkheden, en om de functie die arbeidstherapie bij de verruiming van de handelingsbekwaamheid van psychiatrische patienten kan vervullen. Nu zijn er in het onderzoeksrapport wel historische uiteenzettingen over psychiatrie en arbeidstherapie, maar deze relatief grofkorrelige analyses kunnen niet als functioneel-historische afleidingen worden bestempeld. Een natuur-historische analysestap ontbreekt bij voorbeeld, en bij de (niet erg talrijke) geraadpleegde bronnen overheeft het secundair materiaal. Het is overigens mijns inziens volkomen legitiem een empirisch onderzoek te starten zonder zelf een functioneel-historische analyse te hebben doorgevoerd. Er kan ongetwijfeld ook van analyses van anderen gebruik worden gemaakt, en een zekere arbeidsdeling is ook in de kritische psychologie wenselijk, om te voorkomen dat de 'alzijdig ontwikkelde persoonlijkheid' tegelijk voorwaarde en doel van (actie-)onderzoek vormt. Men zou dus kunnen veronderstellen dat ook Zeelen functioneel-historische analyses van anderen tot uitgangspunt heeft gekozen. En inderdaad lijken begrippen als 'motivatie' en 'coöperatie' bij de interpretatie van het interviewmateriaal te zijn toegepast. Toch geeft Zeelen op verschillende plaatsen te kennen bijzonder veel moeite te hebben gehad met de operationalisatie van deze abstracte begrippen, en in feite te hebben gestreefd naar een inductief uit de empirie afgeleid geheel van 'empi-

rische arbeidsbegrippen' die, naar hij hoopt, achteraf wel in verband met het functioneel-historische begrippenapparaat kunnen worden gebracht (p. 299 vv.) Welke wetenschapstheoretische status deze 'inductief' afgeleide begrippen hebben, is me niet duidelijk. Het gevaar bestaat dat ze louter een weerspiegeling zijn van common sense-opvattingen, met alle ideologische vertekening vanden (Miedema, 1983, Van IJzendoorn & Van der Veer, 1984). Waar het me hier echter om gaat is de enorme kloof die ook bij Zeelen zichtbaar wordt tussen functioneel-historische resultaten en actieonderzoek.

Ik ben zo bij de tweede paradox gearriveerd, te weten de aansluiting tussen de *elitaire*, ondoorzichtige functioneel-historische methode en *egalitaire*, transparant actieonderzoek. In het hier besproken actieonderzoek lijkt deze spanningsverhouding niet echt goed aan het licht getreden te zijn, waarschijnlijk vanwege het ontbreken van een functioneel-historische afleiding van hypothesen en begrippen, terwijl ook de toepassing van door anderen geboekte resultaten te wensen overliet. Het is niet goed aantoonbaar dat het toeschrijven van psychische problemen mede aan factoren in het arbeidsverleden een uniek kritisch psychologisch fundament heeft. Dat over- of onderbelasting en isolatie in of buiten het arbeidsproces kunnen meewerken aan het ontstaan van psychische moeilijkheden, zullen vele 'traditionele' psychologen en psychiaters niet ontkennen. Het ligt misschien ook voor de hand dat een betere koppeling tussen kwalificatie van de psychiatrische patient en kwaliteit van de arbeid de kansen op herstel aanzienlijk vergroot, mits de patient ook een reële kans op arbeid heeft na afsluiting van zijn verblijf in de 'inrichting'. De discussie wordt wellicht interessanter als de kritische psychologie wat nauwkeuriger zou kunnen aangeven wat nu door welk 'type' persoonlijkheid in welke situatie als een over- of onderbelasting wordt ervaren, die niet meer prikkelt tot betere prestaties en verhoging van de eigen kwalificatie, maar integendeel juist contraproductief gaat werken. Ik wil hier terloops wijzen op de cultuurhistorische idee dat een anticipatie op de zone van de naaste ontwikkeling een uiterst belangrijke stimulans voor leren kan impliceren. In die zin zou bij voorbeeld het geven van meer verantwoordelijkheid in de werksituatie – ik denk nu aan de casus van de verpleegster waarvan Zeelen uitgebreid melding maakt – in principe ontwikkelingsbevorderend moeten kunnen zijn. Sommige mensen blijken echter te weinig psychische draagkracht te hebben in vergelijking tot de belasting waaraan ze onderhevig zijn, en 'vluchten' in psychische problemen. De vraag is waaraan dit te kort schieten van de draagkracht ligt, en hoe de koppeling tussen kwalificatie en kwaliteit bij welk type patient het gemakkelijkst tot stand kan worden gebracht door verbetering van de handelingsbekwaamheid, door vermindering van de be-

lasting, of door beide tegelijk, en in welke mate. Over dergelijke controverse kwesties doet de kritische psychologie bij monde van Zeelen geen uitspraak, en het is wellicht daarom ook geen wonder dat op het punt van hypothesen en interpretaties geen spanningen tussen onderzoekers en arbeidstherapeuten zijn opgetreden. misschien was de theoretische bagage daarvoor te licht.

De paradox van de *generaliseerbaarheid* is de derde kwestie die ik aan de orde zou willen stellen. Het produkt van Zeelens actieonderzoek is uiteindelijk een vragenlijst annex richtlijnen voor het gebruik ervan door arbeidstherapeuten. Deze vragenlijst met betrekking tot het arbeidsverleden van psychiatrische patienten bevat voornamelijk sociobiografische vragen, alsmede vragen naar de beleving van belangrijke beslissingen en keerpunten in de school- en arbeidsoopbaan. Het theoretisch gehalte van de vragenlijst is niet erg groot. Het is onduidelijk met welk doel iedere vraag is gesteld, welke 'variabelen' door welke vragen geoperationaliseerd worden, en hoe welk antwoord tot bepaalde aanwijzingen voor de therapie leidt. Mijn probleem met de vragenlijst is verder dat een sleutel tot decodering van de antwoorden door de gebruiker ontbreekt. De korte introductie op de verschillende onderdelen van de vragenlijst en het daaruit ontwikkelde 'intake-instrument' moeten waarschijnlijk als onderdeel van de richtlijnen voor de uitvoering van het interview worden beschouwd. De therapeut moet immers weten op welke punten hij wat verder moet doorvragen. Ter illustratie van het decodeerprobleem in het onderzoeksverslag wordt een geval van psychologiserend 'misbruik' van de vragenlijst door een relatief oningewijde arbeidstherapeut genoteerd (p. 154 ff.), waarbij een intensieve discussie met de actieonderzoekers nodig was om weer op het rechte spoor te komen.

Ook de antwoorden op de vragen van het intake-instrument lijken me lang niet altijd eenduidig interpreteerbaar, zeker niet voor arbeidstherapeuten die de discussies met de onderzoekers niet hebben meegemaakt. De generaliseerbaarheid over de populatie arbeidstherapeuten lijkt me daardoor beperkt. Dit betekent niet, dat niet tal van arbeidstherapeuten het instrument nuttig zullen vinden. Ik vermoed dat door publikaties over het project in populaire tijdschriften zoals *AS* de vragenlijst de nodige bekendheid geniet en vanwege het gebrek aan wetenschappelijk gelegitimeerde methoden in inrichtingen nu of in de nabije toekomst ook frequent wordt toegepast. De vraag is echter op welke manier. Het instrument laat een grote marge bij afname en bij interpretatie van de resultaten. De kans op een van de oorspronkelijke bedoeling afwijkend gebruik is daardoor erg groot. Op een werkterrein waarop het legitimatievraagstuk een dermate grote rol speelt als bij de arbeidstherapie, neemt de onderzoeker een grote verant-

woordelijkheid op zich als hij via populariserende publikaties in ruime kring bekendheid geeft aan onderzoeksresultaten, ook al worden deze als 'voorlopig' gepresenteerd. Zeelen maakt deze verantwoordelijkheid wel waar, als hij de verspreiding van de resultaten bij voorbeeld door middel van stages van zijn studenten begeleidt. De vraag is of het bij deze verspreidingsmethode had moeten blijven.

Er is echter nog een probleem met de generalisatie van de onderzoeksresultaten. De vragenlijst en het daarop gebaseerde 'intake instrument' zijn tegelijk diagnostisch en therapeutisch. Er worden niet alleen gegevens voor verdere therapie mee verzameld, maar ze leiden tegelijk tot soms harde confrontaties van de patient met zijn eigen 'mislukt' arbeidsverleden. Zeelen maakt zelfs gewag van niet verwachte, sterk negatieve 'therapeutische' effecten (p. 153), die soms stopzetting van het interview tot gevolg hebben (zie ook p. 243). De vragenlijst, c.q. het 'intake instrument', zijn volgens Zeelen dus niet geschikt voor iedere patient. De vraag is dan, hoe kan worden vastgesteld welke patienten goed en welke slecht zullen reageren op de combinatie van diagnose en therapie bij de 'intake'. Het 'intake instrument' vereist voor verantwoorde toepassing eigenlijk zelf ook weer een diagnostisch instrument om de juiste doelgroep op te sporen. Dit 'prefix' wordt er echter niet bij geleverd. Dat vermindert de generaliseerbaarheid van het produkt over de populatie patienten aanzienlijk. Gevoegd bij de verminderde generaliseerbaarheid over arbeidstherapeuten leidt dit tot de wat sombere conclusie dat het hier besproken actieonderzoek de paradox van de generaliseerbaarheid niet heeft kunnen ontlopen.

Ik kom tenslotte bij de laatste paradox, namelijk de spanningsverhouding tussen *flexibiliteit* en *systematische doel effectevaluatie*. Daarover kan ik relatief kort zijn. Van een systematische evaluatie zoals de kritische psychologie deze voorstaat, is bij Zeelen weinig terug te vinden. Het is bij voorbeeld opvallend dat de invloed van de vragenlijst, c.q. het 'intake instrument' op de kwaliteit van de arbeidstherapie en op de persoonlijkheidsontwikkeling van de betrokken patienten niet systematisch is getraceerd. Er zijn ook geen concrete, operationele doelen voor therapie en ontwikkeling gesteld. Vergroting van handlingsbekwaamheid, verhoging van het kwalificatieniveau, en betere aansluiting van arbeidskwaliteit en kwalificatie zijn wel als streefdoelen genoemd, maar deze kunnen in de voorliggende vorm niet als operationeel worden beschouwd. Mijn vermoeden dat de flexibiliteits- en systematische evaluatie bemoeilijkt, zo niet onmogelijk maakt, is door dit actieonderzoek versterkt in plaats van verzwakt. Therapie- en onderzoeksdoelen zijn flexibel en wellicht daardoor te ruim gehouden. Nu kan men tegen deze kritiek inbrengen dat het hier om een exploratief onderzoek gaat, en dat pas in een vervolgonderzoek een evaluatie van

het produkt plaatsvindt (p. 181). De vraag is in dat geval echter waarom dan op dit moment al het produkt – ondanks alle voorbehouden – in principe voor de geïnteresseerde arbeidstherapeut beschikbaar is gemaakt, en via popularisaties een grote bekendheid wordt gegeven. Het is een kenmerk van kritische wetenschap dat zij zich om het lot van haar produkten ook na afsluiting van het eigenlijke onderzoek blijft bekommeren. De verantwoordelijkheid voor een goed gebruik van deze produkten ligt in eerste instantie bij de wetenschapper, die zich tegen premature functionalisatie dient te verzetten (Van IJzendoorn, 1983) en pas in tweede instantie bij de 'consument'.

Conclusie

Ik moet tot de conclusie komen dat dit actieonderzoek de gesignaleerde paradoxen eerder relief geeft dan ze ontkracht. Er is nauwelijks sprake van functioneel-historische afleidingen van begrippen en hypothesen, de begrippen die aan analyses van anderen worden ontleend blijken in het actieonderzoek onvoldoende geconcretiseerd te kunnen worden, de generaliseerbaarheid van de resultaten is beperkt, een systematische doel-effectevaluatie is (nog) niet uitgevoerd, en lijkt moeilijk te verwezenlijken, gezien het ontbreken van eenduidig vastgelegde operationele onderzoeks- en veranderingsdoelen.

De hamvraag luidt of deze conclusie te wijten is aan de gebreken van de methodologie van kritisch-psychologisch actieonderzoek of aan de feilen van dit concrete actieonderzoeksproject. Ik laat het aan anderen over om de oorzaak bij een falende reconstructie mijnerzijds te zoeken. Ik zou voorlopig willen opteren voor het tweede alternatief. Actieonderzoek is een uiterst gecompliceerd proces, waarvoor nog te weinig concrete methodologische richtlijnen zijn ontwikkeld. Dat is waarschijnlijk een van de redenen waarom het onderzoek van Zeelen nogal sterk door toevalligheden is gedicteerd, die achteraf van een rationale moesten worden voorzien. Eclecticisme is soms nogal pregnant aanwezig, zowel methodisch als inhoudelijk. Het belangrijkste probleem lijkt me echter het wel erg magere databestand. Als de empirie van de tweede orde (de logisch-historische reconstructie van het onderzoeksproces) buiten beschouwing wordt gelaten, resteren 29 interviews met psychiatrische patienten, aan wie tamelijk onomwonden en rechtstreeks door arbeidstherapeuten wordt gevraagd om hun opinie te geven over hun arbeidsverleden en de rol ervan in het ontstaan van de problemen. Niemand zal erg verbaasd zijn te vernemen dat bijna alle patienten wel een problematische loopbaan achter de rug hebben. De een is overbelast geweest, de ander onderbelast, de een heeft teveel werk, de ander juist geen,

de een is geïsoleerd in een baan, de ander is eenzaam zonder baan of als huisvrouw. Directeuren, verpleegsters, huisvrouwen, werklozen, ze hebben allen hun arbeidsproblemen. En ik vermoed dat dit niet alleen voor psychiatrische patienten geldt. Een onderzoek is interessant als het resulteert in een antwoord op de vraag waarom dergelijke problemen soms wel maar vaak ook niet tot opname in een psychiatrische inrichting leiden. Zonder contrastgroep en zonder een adequate psychologische theorie van interactie tussen individu en arbeidsomstandigheden is een verklaring voor dergelijke verschillen moeilijk te geven, en is iedere handelingsaanwijzing tamelijk ongewis. Daarbij komt nog dat actieonderzoekers geneigd zijn de raadsels van de tweede natuur door de proefpersonen zelf te laten ontwarren. Misschien laat deze tweede natuur zich echter alleen betnemen via list en bedrog (Hofstee, 1981) en zullen de gebruikelijke zelfrapportagemethoden minstens aangevuld moeten worden door naturalistische experimenten, waarmee ten onzent Bovenkerk e.s. (1978) ervaringen hebben opgedaan, en met andere methoden van harde signatuur. Actieonderzoek wordt nog te veel opgevat als een marathondiscussie tussen onderzoekers en proefpersonen. Maar ook proefpersonen, arbeidstherapeuten of psychiatrische patienten kunnen zichzelf en de onderzoeker voor de gek houden.

Geraadpleegde literatuur

- Bovenkerk, F. (red.) *Omdat zij anders zijn: 11 bronnen van rasdiscriminatie in Nederland*. Amsterdam/Meyppel, 1978.
- Cronbach, L.J. Beyond the two disciplines of scientific psychology. *American Psychol.* 31, Febr. 1975, 116-127.
- Hofstee, W.K.B. Sociaal wetenschappelijk bedrog, ethische en methodologische aspecten. *Kenmis en Methode*, 5, 198, 208.
- Klika, W. *Aspekte kritisch konstruktiver Erziehungswissenschaft*. Weinheim/Basel, 1976.
- Mischewsky, W. & U. Schneider. *Sociale Ursachen des Herzinfarkts*. Frankfurt/New York, 1982.
- Miedema, S. Handelingsonderzoek als uitkomst. *Pedagogische Verhandlungen*, 6, 1983, 166-175.
- Mollenhauer, K. & Ch. Rittelmeyer. *Methoden der Erziehungswissenschaft*. München, 1977.
- Moser, H. *Altersforschung als Kritische Theorie der Sozialwissenschaften*. München, 1975.
- Schneider, U. *Sozialwissenschaftliche Methodentechnik und Handlungsforschung*. Frankfurt am Main, 1980.
- Selffert, H. *Einführung in die Wissenschaftstheorie II*. München, 1971.
- Verbij, A. Verwarring en misverstind rond de kritische psychologie. *Kenmis en Methode*, 5, 1981, 358-371.
- IJzendoorn, M.H. *Van wijsgerige naar theoretische pedagogiek (oratie)*. Dordrecht, 1983.

IJzendoorn, M. H., van, R. van der Veer & F. A. Goossens, *Kritische psychologie Drie stromingen* Baarn 1981

IJzendoorn, M. H. van & R. van der Veer, *Main Currents of critical psychology* New York 1984

ZeeLEN, J., *Zum Problem von Arbeit und Therapie in einer psychiatrischen Anstalt Eine Rekonstruktion dreijähriger Handlungsforschung in der holländischen Psychiatrie* Groningen/W Berlin 1983

Summary

The Berlin School of Critical Psychology attaches great value to action research. This method is based upon the idea that subjects should function in the role of co-researchers. The Berlin School's interpretation of action research, however, has to contend with four paradoxical problems: the problem of contamination, the problem of intersubjectivity, the problem of generalizability, and the problem of the combination of a summative evaluation with flexibility of design.

In a methodological case study it is demonstrated that these problems remain unsolved in the practice of action research.